

Katoličko gledanje na religije u zemljama tranzicije
Dr. Mato Zovkić, Vrhbosanska katolička teologija u Sarajevu

Izlaganje sa konferencije «Religija i sekularna država» u suorganizaciji Međureligijskog instituta, Evropskog abrahamskog foruma i Fondacije Konrad Adenauer, Sarajevo 21-24. oktobar 2007. godine

Organizator ove međunarodne konferencije o religijama u sekularnoj državi povjerio mi je nešto drugačije formuliran naslov: “Return of Religions into the public sphere in post-communist countries – the Catholic experience” (Povratak religija u javni djelokrug u poslije-komunističkim zemljama – katoličko iskustvo). Iz iskustva znamo da Crkve i Religije nisu mogle biti potpuno izbrisane iz javnosti ni u vremenu komunističke diktature. Budući da današnji “povratak u djelokrug javnosti” znatno ovisi od povijesne, socijalne i političke situacije u pojedinoj zemlji, odabrao sam nešto oprezniji naslov. Problem je naime kakav je “povratak” moguć u pojedinoj državi i što mislimo pod sekularnom državom.

Za uvod bih htio ispričati jedan svoj doživljaj iz 1955. godine kada sam u Zagrebu bio đak Srednje vjerske škole kao kandidat za svećenika u Vrhbosanskoj nadbiskupiji. Stanovali smo u Dječaćkom sjemeništu mi kandidati različitih biskupija i morali smo držati propisani kućni red. Bitni dio toga reda bila su dopodne predavanja a popodne učenje uz odmor na obližnjem igralištu. Dio sjemenišnih zgrada nacionalizirale su ondašnje vlasti i u njima otvorile vojnu bolnicu. Za vrijeme naših odmora istom alejom među stablima šetali su pomični pacijenti te bolnice i mi đaci. Nama su poglavari savjetovali da se s njima ne upuštamo u razgovore, jer smo svi znali da bi ti pacijenti trebali biti komunisti koji smatraju kako je vjera zaostala i proriču skoro odumiranje svake vjere u komunizmu koji bi trebao biti najsavršeniji i zato trajni oblik države. Jedan od tih pacijenata u svojoj komunističkoj revnosti ipak je smatrao potrebnim stupiti s nama u razgovor. Rekao nam je da nas žali što uzalud tratimo svoju mladost spremajući se za svećeničko zvanje, jer da će ubrzo ljudi prestati ići u crkvu. Ne zato što bi državna vlast to zabranjivala nego što će snagom prosvjete koja sve više napreduje uvidjeti da Boga nema pa će prestati ići u crkvu. Nakon tog razgovora ponekad sam se zapitao, ima li ovaj oficir pravo i kakva je moja budućnost u državi gdje katolički vjernici špijuniraju svećenike pod pritiskom tajne službe i gdje partija podiže namještene procese protiv građana vjernika osuđujući ih kao “neprijatelje naroda”. Završio sam srednju školu, a zatim pozvan na dvogodišnje služenje vojnog roka u Beogradu. Tamo sam se još više uvjerio da mogu biti sretan i koristan kao svećenik, nastavio studij teologije i zaređio se za svećenika 1963. U ovoj dobi zahvalan sam Bogu što sam ustrajao i što je onaj vojni pacijent bio lažni prorok.

Sekularna država i pluralno društvo

Mi vjernici i naše religijske institucije trebamo demokratsku državu koja garantira ljudska prava svih građana i prakticiranje vjerske slobode svima koji ne rade protiv općeg dobra. Zato se najprije pitamo, što je sekularna država za nas religiozne građane i naše zajednice te za institucije pomoću kojih vršimo svoje vjerničko poslanje unutar vlastite države? Sekularnost države drugačije se živi i zakonski uobličuje u SAD, Ujedinjenom Kraljevstvu, Francuskoj, Njemačkoj ili zemljama tranzicije gdje su većina građana određene vjere kao što su Hrvatska, Slovenija, Poljska, Srbija, Makedonija, Rusija. Sekularizaciju možemo promatrati filozofski, teološki, sociološki, politički i na druge načine. Grace Davie u svojoj studiji o religiji u zemljama Zapadne Europe (Davie, 2005)

stvorila je zanimljiv pojam “believing, not belonging – vjerovanje, ne pripadanje”. Mnogi Europljani ne idu u bogomolje ali vjeruju. U priručniku religijske sociologije objavljenom 2007. sekularizaciju gleda kao *proces* i kao *koncept*. Opaža da je u Poljskoj nekoć otpor sekularizaciji bio povezan s otporom nelegalnoj vlasti, a nakon pada komunizma Crkva u Poljskoj traži svoje mjesto u suvremenoj demokraciji, jer više nije održiva monolitna i polu-politička prisutnost Crkve u društvu. Ova anglikanka, koja mi je u jednom razgovoru rekla da ne vidi sukoba između svoje vjere i socioloških istraživanja, ne prihvaća mišljenje onih sociologa koji tvrde da demokracija i pluralizam potkopavaju položaj vjerskih zajednica u društvu. Pluralizam i sekularizacija utječu na način kako ljudi vjeruju u demokratskim društvima, ali ne iskorjenjuju vjeru. Novija istraživanja dovode u pitanje nekadašnje uvjerenje liberalnih političara i sociologa da modernizacija nužno vodi opadanju religije (Davie 2007, 46-66). “Religija i dalje utječe na skoro svaki vid ljudskog društva – ekonomski, politički, socijalni i kulturni. Više je ne možemo ograničiti na prošlost ili potisnuti na rub znanstvene socijalne analize. Zato je to izazov ekonomskim i socijalnim znanostima: trebamo otkriti mjesto religije u empirijskoj zbilji dvadeset prvog stoljeća i paradigme oblikovane za razumijevanje religije. Implikacije za politiku su neizmjerne” (Davie, 2007, 253).

Bez obzira što mislimo pod procesom sekularizacije ili pod sekularnom državom, svi se slažemo da su vremena teokratske vlasti prošla i da u pluralnim društvima više ne bi smjelo biti državne religije. Kršćani i pripadnici drugih religija u Europi i Americi imaju iskustvo odvojenosti Crkve od države; smatraju to normalnim i ne plaču za dobrim starim vremenima. Etičarima i sociolozima religije posebni je zanimljiv američki tip sekularne države gdje je doseljenicima iz Europe od početka načelno garantirana religijska sloboda i demokratska jednakost, ali uz istinsku odvojenost Crkve i Države: “Stoga, kada su Amerikanci razdvojili crkvu i državu kroz novi federalni ustav, iako su sebe još uvijek smatrali kršćanima i pretežno protestantima, oni su stvorili radikalno novo stanje za religiju” (Albanese, 2004, 459).

Kongregacija za nauk vjere u *Doktrinalnoj noti o nekim pitanjima vezanim uz sudjelovanje katolika u političkom životu* iz 2002. god. podsjeća katolike i druge ljude dobre volje da je građanska i politička sfera neovisna od religijske i crkvene (br. 6). Pri tome upućuje na saborsku konstituciju *Gaudium et spes*, br. 76 i na Poruku Ivana Pavla II za Svjetski dan mira 1991. naslovljenu: “Ako želiš mir, poštuju savjest svake osobe”. Istom *Notom* Kongregacija upozorava zastupnike vlasti da bi “upali u svojevrсни netolerantni sekularizam” ako bi katolicima uskraćivali pravo “da u politici djeluju na temelju vlastitih uvjerenja u pitanjima od općeg dobra”. To vrijedi i za sljedbenike drugih religija, ali u praksi dolazi do napetosti, osobito u tranzicijskim zemljama gdje ateizam nije više državna ideologija, ali bivši ateisti zauzimaju visoke državne službe. *Katekizam Katoličke crkve* iz 1992. god. podsjeća da je ljudska osoba počelo i svrha svih društvenih ustanova, da je ljubav velika društvena zapovijed koja potiče na pravedne reforme te da u pravnoj državi vrhovništvo pripada zakonu a ne ljudskoj samovolji (br. 1886-1905). Prema Katekizmu, opće dobro svih građana jedne države i cijele ljudske zajednice obuhvaća: poštovanje i promicanje temeljnih prava osobe, blagostanje ili razvitak duhovnih i vremenitih društvenih dobara, mir i sigurnost skupine i njezinih članova. Zato je “zadaća države braniti i promicati opće dobro” (br. 1925-26). Četvrta Božja zapovijed doslovno glasi “Poštuj oca i majku”. Prema katoličkoj tradiciji u njoj “čitamo” uredne odnose mlađih i starijih u obitelji i u društvu te odgovoran odnos građana prema državnoj vlasti. Tu je istaknuto da se Crkva u svom poslanju i nadležnosti ne poistovjećuje s političkom zajednicom, ali poštuje i promiče političku slobodu i odgovornost građana (br. 2245).

Kompendij o socijalnom nauku Crkve također razlikuje političku od vjerske sfere. U tom kontekstu spominje pojam laičnosti. Ističe da “načelo laičnosti zahtijeva poštovanje svake vjeroispovijesti sa strane države, koja jamči slobodno obavljanje bogoštovlja, duhovnih, kulturnih i karitativnih djelatnosti vjerničkih zajednica. U pluralističkom društvu laičnost je mjesto komunikacije među raznim duhovnim tradicijama i nacijama ” (br. 572). Tako se sekularnost i laičnost države u izvjesnom smislu podudaraju.

Sekularna država je prije svega pravedna i demokratska. Ona promiče dobro svih svojih građana. Jesu li tranzicijske zemlje već dostigle stupanj pravedne demokracije? Opet jedan moj doživljaj. Bio sam 1997. u Dresdenu na konferenciji o vjerskoj slobodi u zemljama tranzicije koju je organiziralo i financiralo jedno sveučilište iz SAD. Organizatori su u predavanjima iznosili kako bi to trebalo biti, a mi pozvani sudionici izvijestili smo kako u našim zemljama jest. Iz Slovenije je bio prisutan jedan profesor Teološkog fakulteta koji se žalio da “demokratska” vlast ne dopušta Crkvi otvaranje jedne srednje škole i staračkog doma. Prisutan je bio i sociolog s državnog univerziteta u Ljubljani koji se tome usprotivio jer da to njihov narod neće. Na upit Amerikanaca, kada su pitali narod, ovaj je odgovorio da ne trebaju pitati, jer oni to znaju. Amerikanci i drugi prisutni smijali su se takvom odgovoru.

Sekularna država - izazov religijama na međusobno poštivanje, dijalog i suradnju na općem dobru

Nije dosta da mi vjernici sekularnu državu samo toleriramo. Trebamo kao pojedinci i zajednica tražiti dinamičan način vjerničke prisutnosti u takvoj državi? Pripadnici većinske crkve ili religije u pojedinoj od tranzicijskih zemalja očekuju da država cijeni doprinos dotične zajednice identitetu, kulturi i povijesti vlastitog naroda. Donekle je prirodno da katolici Poljaci, Hrvati i Slovenci očekuju posebni položaj u svojoj državi. Isto tako očekuju pravoslavni Rusi, Rumunji, Bugari, Srbi, Makedonci, Crnogorci u vlastitoj državi. Poznato mi je da ustav Grčke, Rusije i Srbije garantira posebni položaj Pravoslavnoj crkvi zbog povijesnih zasluga koje drugi građani tih zemalja ne niječu. Istina, katolicizam ili pravoslavlje u spomenutim zemljama nisu državna religija, ali je opće poznata stvar da većinska Crkva u njima lakše dobije od građanskih vlasti financijsku pomoć za svoje građevine i institucije, za uzdržavanje i mirovinu pastoralnog osoblja i drugo. Upravo zato država treba biti sekularna, što ne znači hostile prema religijama nego pravedna i pozitivno distancirana.

U rumunjskom gradu Sibiu od 4. do 9. rujna održan je veliki ekumenski skup kršćana Europe na kojem su uz strogo kršćanske teme bila razmatrana i pitanja o doprinosu vjernika integraciji Europe. S još sedmero katolika bio sam delegat Biskupske konferencije BiH na tom susretu. Obratili su nam se Manuel Barroso kao predsjednik Europske komisije kojemu je omogućeno da održi “keynote speech” i René van den Linden kao predsjednik parlamentarne skupštine Vijeća Europe čiji je nastup predstavljen kao “short presentation”. Obojica su istaknuli da u Europskoj zajednici i dalje ostaje na snazi pravna odvojenost religije od države, ali da Ujedinjena Europa treba doprinos svojih religijskih zajednica u njegovanju vrijednosti i duhovnih dobara koja su nam svima potrebna. Istina Barroso, kao lijevo usmjereni političar, religije smatra neke vrste nevladinim organizacijama, a Linden vidi da Europa ne može biti ono što jest i što želi sve više postajati bez duhovnih vrijednosti koje nude religijske zajednice.

Madžarski kardinal Peter Erdö u govoru otvorenja kao predsjednik Katoličkog vijeća europskih biskupskih konferencija (CCEE) upozorio je da proces globalizacije nije pogodovao susretu religija i kultura te da religiozni Europljani ne trebaju podlijegati trijumfalizmu ni entuzijazmu. Poželio je da ujedinjena Europa kršćanima različitih konfesija bude izazov na suradnju. Mitropolit Kiril kao čelnik Povjerenstva za vanjske odnose Ruske pravoslavne crkve istaknuo je da “vjernici ne mogu u isto vrijeme priznavati vrijednost života i pravo na smrt, vrijednost obitelji i valjanost istospolnih zajednica, zaštitu prava djeteta i smišljeno razaranje ljudskih zametaka u medicinske svrhe”. Prema njemu, bez zajedničkog djelovanja kršćani i drugi vjernici ne mogu čuvati javni moral i duhovne vrijednosti u današnjoj Europi. Mitropolit Kiril doveo je na ovaj skup kršćana rabina iz Moskve Zinovija Kogana koji je sadašnju vlast u Rusiji pohvalio što dopušta ne samo obnavljanje petnaest sinagoga koje su preživjele u vrijeme komunizma nego i gradnju više od stotinu novih.

Na forumu ovog skupa nazvanom “Mir u Europi” prikazan nam je dokumentarac o Sjevernoj Irskoj a zatim su katolički i anglikanski referent iznosili svoja iskustva. Posebno me se dojmila zgoda o jednom ocu kojemu su kršćani teroristi ubili sina a on na sprovodu rekao onima koji su željeli osvetu: “Bury your pride with my boy – Ukopajte svoj ponos s mojim dječakom” i zatražio da nitko zbog tog ubojstva nevinoga ne poduzima novo nasilje. U okviru ovog foruma bila je i točka “Proces pomirenja u Bosni i Hercegovini” na koju su organizatori (KEK i CCEE) pozvali po jednog predstavnika muslimana, pravoslavaca i katolika iz Sarajeva. Oni su govorili o Međureligijskom vijeću i sporom procesu pomirenja zato što još nisu uhićeni ratni zločinci i što pomirenje pretpostavlja obraćenje u religioznom smislu riječi.

Kao jedan od članova Europskog društva za katoličku teologiju prisustvovao sam konferenciji Društva u Leuvenu, Belgija, od 13. do 16. rujna ove godine kojoj je tema bila: “Religije u Europi”. Ursula King, teologinja iz Njemačke koja je doktorirala u Britaniji i tamo provela aktivne godine akademskog rada, obradila je temu: “Responding to the Multifaith Realities of Contemporary Europe: A Venture of Risk and Promise for Christian Theologians – Odgovor na multireligijsku zbilju suvremene Europe – rizičan i obećavajući pothvat za kršćanske teologe”. Pluralnost religijskih i nazorskih pogleda te postojanje međureligijskog dijaloga u Europi njoj su izazov da teolozi promišljaju budući identitet Europe kao projekt koji treba stupnjevi-to poduzimati. Različite identitete Europljana ne smijemo getoizirati niti držati odvojene od ostatka svijeta. Ona se zalaže za novu povezanost i kritičko razmišljanje (*new interconnectivity and critical reflexivity*). Pod pluralizmom vidi različite kulture, religije i nazore ukoliko teologe svih vjera stimuliraju na razmišljanje, a na političkom i socijalnom području pluralizam je sinonim za sekularnost: “Takvo pluralističko društvo je sekularno u pozitivnom smislu, a ne u onom drugom u kojem ‘sekularno’ uključuje ‘antireligijsko’” (King, 2007, 5). Ona ističe da su velike religije transnacionalne duhovne korporacije te da susret s drugim može biti obogaćujući za vlastiti identitet: “Svi znademo kako je naš odnos s drugima bitan za zdrav ljudski razvoj prema zrelosti. Zaista *trebamo drugoga, mnogo drugih*. Dodala bih da to danas znači *potrebu za vjerom i svjetonazorom jedni drugih*” (King, 2007, 6 - *podocrtala autorica*). Smatra da se puna jednakost i međusobno dopunjavanje svih partnera u dijalogu može odvijati “samo u demokratskom i sekularnom, to jest pluralnom društvu”. Ona pod sekularnošću ne misli borbenu ideologiju nego “nužni prostor za religijsku i političku slobodu gdje se mogu istraživati religijske i duhovne vrijednosti bez prijetnje po nečiji integritet, nečiji posao ili nečiji život” (King, 2007, 8). Za nju različnost religija i nazora može biti veličanstvena prigoda za ozbiljno uzimanje duhovnosti drugih, jer

međureligijskim dijalogom otkrivamo pluralnost duhovnosti i ponizno priznajemo da u tradiciji svakoga od nas ima manjkavosti te dopuštamo da u svakoj od njih postoji prostor za dopunjavanje i rast. Dijalogom se zalažemo za transformativnu socijalnu praksu.

Hans-Joachim Sander, njemački teolog koji predaje u Salzburgu, održao je na istoj konferenciji predavanje: "Europas Heterotopien. Die Zumutung von Gottes Orten in den Zeichen der Zeit – Heterotopie Europe. Prihvatanje Božjih tragova u znakovima vremena". Koliko sam razumio, za njega je heterotopija drugi ukoliko nas inspirira na kritično promišljanje vlastitog mentaliteta i prakse. Ocjenjujući neke prošle sukobe i današnje napetosti kao posljedicu moći religija on smatra da u matrici moći i religije sekularnost pruža izvanredni "habitat" jer omogućuje istinsku slobodu religije u pluralnom društvu gdje nijedna religija ne bi trebala imati opću punomoć. Njegova je teza: "Religion und Macht sind in eine elementare Relativität verstrickt, die dazu führt, dass beide sich jeweils gesellschaftlich wechselseitig zu relativieren versuchen oder sich wechselseitig bestärken, was den Gebrauch oder das Erleiden von Gewalt einschließen kann – Religija i moć uvezane su u elementarni relativitet koji vodi k tome da se obje nastoje uzajamno društveno relativizirati ili se uzajamno jačati, što može uključivati uporabu ili trpljenje sile". U uvjetima sekularne države sloboda religije može se iz temelja izbistriti, jer pluralnost društva i religija u njemu pridonosi diferencijaciji religije i politike. Tada religije ne kontroliraju demokratsku državu a eventualno nepravedne državne strukture ne mogu silom dobivati podršku religioznih pojedinaca i institucija. Zato sekularnost i religioznost nisu suparnici. Sloboda religije ne može se privatizirati, a to se događa u nasilju koje biva motivirano vjerom. Dapače, ispravno koristi slobodu religije onaj tko pomaže osobama izvan kruga vlastite vjerske zajednice. Zato je sekularnost pluralnog društva izazov religijama na odgovorno služenje vlastitom slobodom vjere i na poštivanje vjere drugih. "Prvotno mjesto za razračunavanje s religijom je vlastita zajednica svakog pojedinca. Teologija koja ne vodi računa o tome kako se njezina vlastita zajednica služi moću čini sebe nevjerodostojnom, ako se okreće protiv religijske moći" (Sander 2007, 9)¹. "Mir u svijetu ne ovisi doduše od mira među religijama, ali religijski konflikti imaju svaki puta mogućnost potpaliti široke požare na političkom području"². On smatra da religiozni pojedinci i zajednice koji priznaju vlastite grijehe u prošlosti i kaju se sa sadašnje slabosti, pridonose konstruktivnoj politici i uspostavljaju humane odnose s drugima. Priznavanjem vlastitih slabosti čuvamo se uspoređivanja vlastitih prednosti sa slabostima drugih. Među znakove vremena Sander ubraja Auschwitz, Srebrenicu, pokušaje pojedinaca i skupina da ilegalno usele u europske zemlje, pobune potomaka useljenika u predgrađima Francuske, gradnje džamija i sinagoga u Europi. Oni koji pokušavaju takve gradnje dobro znaju: tko gradi bogomolje, on ostaje u dotičnoj zemlji.

Uz mogućnost zlorabe poslanja i povjerenja kod vlastitih članova i drugih sugrađana, religije mogu pridonositi i socijalnoj koheziji te promicanju socijalnih promjena na bolje (Mc Guire, 1997, 185-272). Za slučaj Crkava i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini to je pažljivo istražio Stephen Goodwin u svojoj doktorskoj disertaciji iz god. 2006. On je pokazao da svi dosadašnji napori stranih diplomata i vojske nisu doveli do obnove povjerenja i socijalne kohezije među narodima ove zemlje, zato što se to ne može postići diplomatskom vještinom ni vojnom silom sa strane. Vidi mogućnost za to u djelovanju

¹ Der primäre Ort für die theologische Auseinandersetzung mit Religion ist die jeweils eigene Religionsgemeinschaft. Eine Theologie, die derer Machtgebrauch nicht in den Blick nimmt, macht sich unglaubwürdig, wenn sie sich gegen die religiöse Macht wendet.

² Der Weltfriede hängt zwar nicht am Religionsefrieden, aber Religionskonflikte haben alle Mal die Potenz, Flächenbrände im politischen Raum auszulösen“.

karizmatičnih vjernika koji počinju od vlastite vjerničke zajednice, ali oni ne mogu bez podrške svojih vjerskih institucija: “U konačnici uspjeh države ovisi od zalaganja i dobre volje njezinih građana. Vjerničke zajednice (*religious faith sodalities*) već su pokazale plodove pojedinačnog i zajedničkog gibanja od fragmentacije prema cjelovitosti i nastavljaju značajno pridonositi održivom miru i socijalnoj obnovi. Osnaživati njih znači podupirati stvaranje stabilne države koja će poštivati svetost i dostojanstvo svakog ljudskog života i promicati veoma potrebno ozdravljenje u ovoj izlomljenoj zemlji” (Goodwin, 2006, 269).

Završimo skrećući pozornost na teološko razmišljanje u BiH. Vrhbosanska katolička teologija organizirala je 27. studenog 2004. kolokvij na temu: “Religijske zajednice u BiH i sekularno društvo”. Objavili smo predavanja s tog kolokvija u *Vrhbosnensia* IX (2005), 1,15-113. Dr. Enes Karić govorio je o “Sekularnoj državi, civilnom društvu i religijskim zajednicama u BiH” s aspekta novog Zakona o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica kod nas. Na temelju iskustva teologa i sociologa u Europi on smatra da je moguća konstruktivna suradnja religijskih zajednica i sekularnog društva, dapače da sekularno društvo može biti naša šansa: “Sekularno društvo (barem za ovih proteklih pedeset i više godina u Evropi) ne tumači se, ne realizira se, ni kao antivjersko ni kao ciljano i angažirano ne-vjersko, ono nije protubožansko niti protuvjerničko! Naprotiv, sekularno društvo ili sekularna društva Evrope nakon Drugog svjetskog rata pokazala su se kao pozitivna tekovina, kao jedna otvorena, kooperativna i inkluzivna realnost spram mnoštva religijskih segmenata i entiteta, ali i spram vjerskih izazova i zahtjeva koji su se pojavili na modernoj evropskoj pluralističkoj sceni” (Karić, 2005, 101). Ovo je na liniji razmišljanja katoličkih teologa U. King i H.-J. Sandera koji pozitivno vrednuju iskustvo vjerničkog djelovanja u sekularnim državama Evrope. Ostaje nam da svaki od nas unutar svoje vjerničke zajednice i države u ovom duhu djelujemo.

Odabrana literatura

- ALBANESE, C. L.: *Amerika – Religije i religija*, Office of Public Affairs Embassy of USA Sarajevo 2004.
- BEGLEROVIĆ, S. (ur.): *Mjesto za drugoga u našoj vjeri*, dva sveska, Abraham, Sarajevo 2005.
- CVITKOVIĆ, I.-ABAZOVIĆ, D. (ur.): *Religije i europske integracije. Zbornik radova*, Magistrat, Sarajevo 2006.
- DAVIE, GRACE: *Religija u suvremenoj Europi. Mutacija sjećanja*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005.
- DAVIE, GRACE: *The Sociology of Religion*, Sage Publications, London 2007.
- DEVETAK S.-KALČINA L.-POLZER, M. F. (ed.): *Legal Position of Churches and Religious Communities in South-Eastern Europe*, IDSE, Ljubljana 2004.
- ERDŐ, P., President of CCEE: *Opening of the Assembly*, Sibiu, 5th September, 2007.
- GOODWIN, St. R.: *Fractured Land, Healing Nations. A Contextual Analysis of the Role of Religious Faith Sodalities Towards Peace-Building in Bosnia-Herzegovina*, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main 2006.
- HÖFFNER, J.: *Kršćanski socijalni nauk*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 2005.
- HOLLENBACH, D.: *The Global Face of Public Faith. Politics, Human Rights, and Christian Ethics*, Georgetown University Press, Washington 2003.
- HOLLENBACH, D.: *The Common Good and Christian Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.
- KARIĆ, E.: "Sekularna država, civilno društvo i religijske zajednice u Bosni i Hercegovini. Prilog konstruktivnom čitanju sekularnog duha sadržanog u 'Zakonu o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini'", *Vrhbosnensia* IX(2005), 1, 97-103.
- Katekizam Katoličke Crkve*, Glas Koncila, Zagreb 1994 (poglavlja "Ljudska zajednica", br. 187-1948, str. 476-488 i "Vlast u građanskom društvu", br. 2234-2246, str. 554-557).
- KENDALL, D.-O'COLLINS, G. (ed): *In Many and Diverse Ways. In Honor of Jacques Dupuis*, Orbis Books, Maryknoll, New York 2003.
- KING, URSULA: *Responding to the Multifaith Realities of Contemporary Europe: A Venture of Risk and Promise for Christian Theologians*, 6th ET Conference, Leuven, 13-16 September, 2007.
- KIRILL, Metropolitan of Smolensk and Kaliningrad, Chairman of the Department for External Church Relations Moscow Patriarchate: *The Light of Christ and Church - Address at Sibiu*, 5th September 2007.
- KONGREGACIJA ZA NAUK VJERE: *Doktrinalna nota o nekim pitanjima vezanim uz sudjelovanje katolika u političkom životu (iz 2002.god.)*, Udruga Obiteljski centar, Zagreb 2007.
- MÁTÉ-TÓTH, A.-MIKLUŠČAK, P. i dr: *Nije kao med i mlijeko. Bog nakon komunizma. Na putu prema pastoralnoj teologiji Istočne (Srednje) Europe*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 2001.
- McGUIRE, M.: *Religion. The Social Context. Fourth Edition*, Wadsworth Publishing Company, Belmont, CA 1997.
- PAPINSKO VIJEĆE "JUSTITIA ET PAX": *Kompendij socijalnog nauka Crkve*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 2005. (osobito poglavlja "Politička zajednica", br. 377-427, str.271-302, "Međunarodna zajednica", str. 428-321, br. 428-450).

SANDER, H.-J.: *Europas Heterotopien. Die Zumutung von Gottes Orten in den Zeichen der Zeit.* Vortrag auf der Konferenz der Europäischen Gesellschaft für katholische Theologie in Leuven, 13.-16. September 2007.

WENINGER, M.: *Europa ohne Gott? Die Europäische Union und der Dialog mit Religionen, Kirchen und Weltanschauungsgemeinschaften,* Nomos, Baden-Baden 2007.